

HARGITAI RITA

Szimbolizáció és kreativitás Susan K. Déri elméletének fényében

Napjaink tudományos diskurzusának gyakori toposza a pszichoanalízis és a művészet közötti kapcsolódási pontok feltárása, például a művész élettörténete és alkotása közti összefüggés bemutatása, a kreatív alkotás a pszichés egyensúly fenntartásához való hozzájárulásának vizsgálata. S. Freud, H. Hartmann, E. Kris, M. Klein és D. Winnicott – csak a legismertebb szerzőket említve – arra vállalkoznak, hogy a fenti témát lehatárolva a kreativitás kérdéskörét járják körbe, természetesen a pszichoanalízis útvonalán. Jelen tanulmány fókuszában Susan K. Déri elméleti megközelítésének bemutatása áll, olyan pszichoanalitikus alkotáselméletként, amely a kreativitás és a szimbolizáció folyamata közötti párhuzam vonására helyezi a hangsúlyt. Ezen teória *Symbolization and Creativity* címmel 1984-ben – már az író halála után – került publikálásra. A szerző neve – munkásságához mérten – kevésbé ismert, így az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy kiről is van szó. Susan K. Déri – Körösi Zsuzsanna – nevét a Szondi tanítványok sorában olvashatjuk először, akik az 1926-ban létrehozott Magyar Királyi Állami Kórtani és Gyógytani Laboratóriumban Szondi Lipót munkatársaiként dolgoztak. Körösi Zsuzsanna tagja volt annak a kb. 30 főből álló „megszállott családnak”, akik értelmi fogyatékos gyermekek és bűnözők alkatani, valamint örökléstani vizsgálatai révén hozzájárultak a – Szondi Lipót nevével fémjelzett – sorsanalízis elméletének és módszertanának kidolgozásához. A politikai élet fordulata azonban a tudomány világát sem hagyta érintetlenül, a náci fenyegetés egyre inkább növekedett: Szondi – a bergen-belseni koncentrációs táborból szabadulva – Svájcban telepedik le, míg az időközben férjhez menő Dériné az Egyesült Államokba, New York városába emigrál. Az amerikai életformába könnyen beleilleszkedve pszichoterápiás gyógyító tevékenységet folytatott, melynek során leginkább a szkizofrén és a borderline páciensek számára nyújtott támaszt. A pszichoterápiás praxis mellett önálló elméleti munkássága is itt bontakozott ki, publikációit Susan K. Déri néven jelentette meg.

Déri legelső mentora Szondi Lipót volt, szemléletmódját így leginkább a sorsanalízis formálta: különösen az ösztönrendszer, a választás pszichológiája és a sors kísérleti diagnosztikája bizonyult gyümölcsözőnek számára. Az Erósz – azaz a nagyobb egység létrehozására, a kapcsolat kialakítására irányuló kötődési energia – és a tudatelöttes az a két freudi alapfogalom, amely Déri szimbolizáció teóriája szempontjából a leginkább releváns. Munkásságára nagy hatást gyakorolt még a Gestaltpszichológia megközelítésmódja is, melynek legjelentősebb képviselői – Max Wertheimer, Kurt Koffka, Wolfgang Köhler – az 1930-as évek közepén szintén az Egyesült Államokban telepedtek le. Nem szabad megfeledkeznünk Kurt Lewin – a „nagyszerű tudós, a nagyszerű tanár és a nagyszerű ember”¹ – mezőelméletének

---

¹ Thorne és Henley, 2000. 418. o.

szemléletformáló hatásáról sem. Déri teoretikus elképzeléseit – a gyermekorvosból lett analitikus – D. W. Winnicott az átmeneti tárgyak és átmeneti jelenségek koncepcióján keresztül finomította tovább.

Szimbólumképzés a mélylélektanban —Freud, Jung és Szondi megközelítése

Szondi Lipót elméletének – a sorsanalízisnek – létrejötté a mester azon kimondott törekvéséből származik, hogy „járható hidat verjen” a természettudományok és a szellemtudományok között, ezáltal feloldva az ember e kettős megközelítésének oppozícióját. Szondi sorsanalízis definíciója – a genetika pszichoanalízisbe való bevezetése – a genetika és a mélylélektan területe között ível hidat, ahol az előbbi az ősök törekvéseit, míg az utóbbi az ősök törekvéseinek a tudatosítását képviseli. Szondi – az 1956-ban megjelenő *Ich-Analyse* című kötetében – a sorsanalízisnek a mélypszichológián belüli helyét a pszichoanalízis és az analitikus pszichológia közötti régióra lokalizálta, ahol az elődeink ösztönszándékait megjelenítő családi tudattalan hídként funkcionál a freudi személyes tudattalan és a jungi kollektív tudattalan között. Szondi sorsanalízisében a freudi tudattalant tekinti bázisnak, de annál mélyebbre ás, így jutott el a családi tudattalan fogalmához. A személyes tudattalan a szimptomák nyelvén szólal meg, Jung kollektív tudattalanja a szimbólumok nyelvén beszél, míg a sorsanalízis családi tudattalanját a választás nyelvén keresztül érthetjük meg. Susan K. Déri szerint e hármas elméleti klasszifikáció rendkívül hasznosnak bizonyul a tudattalan három funkciójának elkülönítésére, noha ezáltal elmoszuk a bennük rejlő közöset. A szerző célja, hogy a szimbólumképzés koncepcióját kiemelve megteremtse a mélypszichológia három legfőbb iskolájának integratív elméletét.

Sigmund Freud pszichoanalízise az elfojtás teóriáján alapul, így nem meglepő, hogy a pszichoanalízisben a szimbólum és a szimbolizáció koncepciója a specifikus patológiás modalitásra korlátozódott, a neurotikus tünetekre, ahol a cél a tudattalanba száműzött, elfojtott lelki tartalmak tudatosítása. Jones 1912-es híres munkájában – *The Theory of Symbolization* – így ír: a szimbolizáció a gyermekek, a vademberek és az örültek primitív elméjének törekvéseit reprezentálja s arra a konklúzióra jut, hogy „csak az elfojtott válhat szimbolizálttá, csak az elfojtottnak szükséges a szimbolizálttá válás” (idézi Déri, 1974. 40. o.). Freud *Álomfejtés* című művében kifejtett nézőpontja szerint a szimbólumokra konkrét manifesztáció helyetti álruhaként, érzékletes pótkifejezésként tekint, amely valami rejtettet helyettesít: „az álom [...] arra használja fel a szimbolikát, hogy a lappangó gondolatokat burkoltan ábrázolja”². Ferenczi Sándor a *Szimbólumok ontogenezise* című tanulmányában a szimbólumok keletkezésének folyamatát megvilágítva az indulati tényezők fontosságát hangsúlyozza: „pszichoanalitikai értelemben csak olyan dolgokat (képzeteket) tekinthetünk szimbólumoknak, [...] amelyek indulati túlsúlyukat valamely más dologgal való tudattalan azonosulásból merítik, melyet ez az indulattöbblet voltaképpen megillet”³. Az azonosság – folytatja Ferenczi – egyik tagja elfojtódik, így nyer az azonosság másik tagja indulati túlsúlyt, és válik az elfojtottnak szimbólumává. Susan K. Déri a freudi pszichoanalízisre vonatkozó interpretációjában a személyes tudattalan és a tudatos között egy korlát, ún. repressziós barrier működését tételezi fel, s a szimbólumképzésre e *repressziós barrieren* való áthaladásként tekint.

---

² Freud, 1996. 249. o.

³ Bókay-Erős, 1998. 167. o.

A jungi analízis fókuszában a kollektív tudattalan tartalmának szimbolikus kifejeződése áll. A kollektív tudattalan és a tudatos közötti határ egyértelműen különbözik a repressziós barriertól, ahogy a kollektív tudattalan archetipikus tartalma minőségében eltér a személyes életút során elfojtottaktól. A szimbólum formája függ az egymással kapcsolódó területek energia eloszlásának törvényszerűségétől és minőségétől. Úgy tűnik, hogy a kollektív tudattalan tartalmai által preferált kifejeződési forma a vizuális kép, így a jungi analízisben a páciens által előállított és megrajzolt szimbolikus képek a papírra vetés által válnak megsejmlélhetővé, ezáltal lehet gondolkodni és beszélni róluk.

A fejezetet Szondi Lipót releváns gondolataival zárom: az általa kidolgozott sorsanalízis teóriája szerint az Sch-vektoron belüli „p” faktor – az „Eins-und-gleichsein” vágya – képezi a szimbolizáció hajtómotorját, ez generálja a hiányzó tárgy elvesztésére irányuló vágyat és energiát. A sorsanalízis célja a lehasadt részek autonóm funkciójának családi tudattalanban való gyógyítása. Ha a személyes elfojtás által lehasadt részek orvoslása szó-szimbólumokkal, az archetipusoké pedig képekkel történik, akkor az ősök törekvései által okozott hasítás mindkettőt feltételezi: a szimbólum képekkel és szavakkal történő gyógyítását egyaránt. Szondi a kísérleti ösztönészlelést – a későbbiek folyamán Szondi-tesztnak nevezett eljárást – és a családfákat használja a diagnózisra; a beteg ősök ösztöntörekvéseinek páciens általi megélése és a pszicho-sokk képezi a terápia legfőbb technikáját.

A szimbolizáció revidált elmélete — A szimbólum mint híd

Déri a szimbolizáció fogalmának érvényességi körét nem határolta be, így szerinte Freud, Jung és Szondi szimbólum terminusa egyaránt korlátozott: eltekintenek attól, hogy a szimbolizáció a humán elme mindig jelen lévő aktivitása. Nem szabad elfeledkezünk azonban arról az érdekes tényről, hogy Freud nem a szimbolizációban, hanem a *szublimáció*ban vélte felfedezni ugyanazt a „humánspecifikus lelki működésmódot ... , mely a fejlődés, a kultúra és a civilizáció egyik hajtóereje”⁴. Déri arra törekszik, hogy megtalálja azt a szimbolizáció definíciót, amely a mélypszichológia valamennyi ágában alkalmazható: a művészetben, a mitológiában és a vallásban éppúgy, mint a percepcióban, a gondolkodásban és a nyelvben. A görög szavak: *symballein* és *symbolon* a szimbólumképzés lényegét tökéletesen fejezik ki. A *symbollein* szó jelentése: a különböző részeket egésszé rendezni, egyesíteni, összekapcsolni, a különálló elemeket összehozni. A *symbolon* szó platon-i értelemben: „kettőből egyet képezni”. A görögök az ajándék, a gyűrű vagy az érme vendéglátónál maradó felét nevezték *symbolon*nak. Az érmét vagy a gyűrűt kettétörték és a vendéglátó átnyújtotta az egyik felét az útra kelő barátjának, ezáltal a vendéglátó leszármazottai akár évtizedek múltán is felismerhetik, az egykori vendéget, azaz a barátot, amennyiben a két törött fél tökéletesen illeszkedve egészset alkot. A szimbólum funkciója két különálló rész egymáshoz való illesztése, bárhol és bármilyen formában jelennek is meg.

Gideon⁵ szerint a primitív időkben a szimbólum azonos volt a vággyal. A természeti népek mágikus rituáléi éppúgy, mint napjaink vallási szentségei szimbolikus eredetűek. A szimbolizmus gyökere abban a vágyban rejlik, hogy a határokon átívelve megragadjuk azt a láthatatlan erőt, amelyről hisszük, hogy a másik birodalomban létezik, ezáltal elérjük azt, ami közvetlenül elérhetetlen. Freud szerint a

⁴ Halász, 1987. 1. o.

⁵ 1962, idézi Déri, 1984. 46. o.

legelső mentális aktus a *vágy* volt, amely a csecsemő hallucinatórikus vágyteljesülésének formájában manifesztálódik s mint a legprimitívebb híd, a hiányzó szükségletkielégítő tárgy irányába mutat. Déri e hallucinatórikus vágyteljesülést *protoszimbolizáció*nak nevezi. Majd a későbbiek folyamán a szimbolikus és preszimbolikus jelentések sorozata – azaz az átmeneti tárgyak⁶ – segítik a gyermeket, hogy áthidalja a szakadékokat a hiányzó anya pótlására.

Bachofen szerint a „szimbólumok a sírból erednek”, mindezt bizonyítandó elég felidézni a korai temetési szertartásokat, melyek azt a vágyat fejezték ki, hogy a halál éles választóvonalán túli létezését megragadva kommunikáljanak a – láthatatlan, mégis élőnek tekintett – halottal. Érdekes megemlíteni, hogy Hermann Imre és André Haynal egyaránt fontos szerepet tulajdonít a halottkultusznak: ez „az a tartomány, amely megteremti az átmenetet az én és a környezet között”⁷, megerősítve ezzel a szimbolizáció és az átmeneti tér fogalmának összekapcsoltságát. A szimbolizáció jelenségét a hit, a bizalom és a remény táplálja, Déri szerint semmi köze az elfojtáshoz, a represszióhoz.

Egy lehatárolt, körvonalazott régió belül a mintázattal rendelkező tartalom abból a célból ível át egy szomszédos területre, hogy önmagát sokkal inkább *Gestalt*ként fejezze ki. E folyamat iránya determinált: a nagyobb nyomású, kötetlen energiájú állapot felől a kötött energiájú, Gestalt-formáló birodalom felé halad. A szimbolizáció így mindig energia transzformációt eredményez. A szimbolizáció folyamata a fentiekben túl *jelentésadó szerepet* is betölt: azáltal adunk jelentést, hogy egy bizonyos régió jelenségeit megtapasztalva a nyelv terminusainak segítségével kifejezve áthelyezzük egy másik birodalomba. Ezen átvitel sohasem egy az egyben, pontról-pontra történik, sokkal inkább egy másik nyelvre történő fordításhoz hasonlít, ahol a megfelelő transláció számos aspektusát tekintve *izomorf* az eredeti szöveggel, bár a textus bizonyos mértékű átalakítása elkerülhetetlen. A szimbolizáció átfordító, vagy forma és jelentésadó funkciója specifikusan két irányban működik:

- *centripetális irányban*: kívülről befelé, percepció és emlékkép formálódásként;
- *centrifugális irányban*: a belső mélyéből felfelé és kifelé.

A centripetális szimbolizáció: a bennünket körülvevő világ közvetlenül nem látható és érhető el észlelő egónk számára, hiszen a humán percepció szelektív és konstruktív szimbolizáló aktivitás, nem a tények passzív regisztrációja. Mindezt Kant, a Gestalt pszichológusok és Freud egyaránt tudták. Nem foglalkozunk végtelen apró részletességgel a világgal, csak a szimbolikusan absztrahált szelekció után fennmaradóval. Az ingerfelvétel – azaz az input – és a válasz – azaz az output – körfolyamata, pl. a percepció és az expresszió, mindig határokon keresztül történik, megkövetelve a tartalom áthelyeződését kívülről belülré vagy fordítva. Az egyik régióból a másikba történő áthelyeződés így szimbolikus átfordítást implikál. A teljes létező realitás, akár külső, akár belső, alig észlelhető: a szimbólumok építenek hidat a személy egója és az illető külső illetve belső világának környezete között. A centrifugális, azaz felfelé irányuló szimbolizáció az ösztönén tartályából indulva – az egymásra következő átfordítások által – a tudatelöttesen át a tudatos régió irányába halad. A szimbolizált tartalmak tárhelyét tehát a tudatelöttes képezi: a tudatlan tartalmak nem kommunikálhatók ezen a tudatelöttes tartályon való átutazás nélkül.

⁶ Winnicott, 1999

⁷ Halász, 1987. 24. o.

A bennünket körülvevő tárgyi világ is a tudatelőttében internalizálódik, a szimbolikusan absztrakt belső reprezentációk által, illetve e szimbólumok determinálják részben, hogy miként észleljük a világot.

A szimbolizáció mindkét típusa a káosz renddé válását eredményezi, ahol a rendre irányuló ösztöntörekvés eredetét – Déri hipotézise szerint – biológiai örökségünkben, azaz a génekben fedezhetjük fel. A szimbólum-képző, rend-csináló és ego-konstrukciós folyamatok konstitucionálisan adott humán drive-ok.

A külvilághoz való alkalmazkodás során rendkívül jelentős szerepet tölt be a kommunikáció: fontos a személy és a környezet, a külső és a belső közötti kiegyensúlyozott dialógus megteremtése. A szimbólum szoros kapcsolatban áll a „határok feletti” kommunikációval: mindez magában foglalhatja az intrapszichés kommunikációt, éppúgy, mint az interperszonálist, illetve a személy és a környezete közötti kommunikációt egyaránt. A szimbolizáció – Déri szerint – mindig kommunikáció, a szimbolizáció bármely formájáról legyen is szó. A nyelv és a humán lét szimbolikus funkciója által képesek vagyunk hidat építeni a tér és az idő valamennyi szakadéka felett, ezáltal egyesíteni tudjuk a még különálló régiókat. E gondolatmenet tekintetében szeretnék utalni Melanie Klein (1986) szemléletformáló hatására, aki szintén a szimbolizáció folyamatában véli felfedezni a személy külvilággal és a valósággal való kapcsolatának fundamentumát. Az eddigieket összegezve tekintsük át, hogy a szimbolizáció milyen funkciókat tölt be:

- a szimbólum hidat ível a közvetlenül el nem érhető felé, két minőségileg különböző mező közötti *kapcsolatteremtés* – a kommunikáció – által;
- a szimbólum rendet visz a káoszba, *Gestalt-formáló* funkcióval bír;
- interpretáló, *jelentésadó* szerepe van;
- végül, de nem utolsó sorban *energia-megkötő* funkciót tölt be, amely által biztosítja a szervezet homeosztatikus egyensúlyát. Ennek jelentősége biológiai szempontból a legnagyobb, hiszen az ego szimbólumképző, formaadó funkciójának hiányában a meg nem kötött ösztön- vagy érzelmi eredetű energia nyomása öndestrukcióhoz vezethet.

Az ösztön-én megkötetlen szenvedélyeinek át kell haladnia a tudatelőttés szimbolikus struktúráinak tartályán, a célból, hogy az ego felőli oldalon szelíd és hasznos intenciókként, gondolatokként és képekként léphessenek ki. Az instanciák közül tehát az ego tölti be a belső energia transzformátor és a szimbólumképző szerepet. A szimbólumképzés az az út, amely által az ego szintetizáló (Nunberg) és Pontifex funkciója (Szondi) megvalósul.

A patológiás szimbólum-képzés — A neurózis és a pszichózis okai

Freud szerint a „normális és az abnormalis között csak mennyiségi és nem minőségi a különbség”⁸. Déri a patológiai tekintetében más nézőpontot képvisel: a neurotikus és a pszichotikus megbetegedések a határok alaki hibájából származnak, – azaz minőségi különbségekből – amelyek inkorrekt, nem izomorfikus szimbolizációhoz vezetnek. A neurotikus kórformák esetén a pszichés apparátuson – Déri szóhasználatával élve ún. *mentális mezőn* – belül létrejön egy nem kívánatos – meglehetősen rigid, ellenmegszállásokkal megerősített – repressziós barrier, amely hasításokat eredményez a személyiségen belül. A neurotikusok pszichés mezője így túl sok régióra hasított, amelyen belül akadályozott a kommunikáció: a pszichés tartalmak

⁸ Bókay-Erős, 1998. 121. o.

ezen elfojtási korlát mögött kerülnek elrejtésre, a látható viselkedés révén a szomszédos régióban mégis kifejezésre jutnak. A neurotikus tiltás nyomása alatt a repressziós barrieren való áthaladás csak elsődleges folyamatok útján mehet végbe, amely nem izomorfikus, maladaptív szimbólumképzést eredményez. Mindez neurotikus szimptomában manifesztálódik, amely Gestaltként – a maga módján – képes a pszichés egyensúly fenntartására.

Nagyon fiatal gyermekek vagy pszichotikus illetve borderline páciensek esetén a szituáció pontosan a fenti ellentéte: sem a külsőt és a belsőt elválasztó alapvető határok, sem az intrapszichés régiókat elkülönítő választóvonalak nem léteznek. Ezekben az esetekben pszeudo-szimbolizációról beszélhetünk, hiszen a szimbólumképzés alapvető „kellékei” nem állnak rendelkezésre. Csecsemőknél és kicsi gyerekeknél a határok kialakulásának hiánya pszichofiziológiailag és életkorilag adekvát, míg pszichotikusoknál a súlyosan differenciálatlan pszichés mező patológiás folyamat következménye: egyik lehetőség, hogy az ösztön célja és kóros intenzitása lerombolja a pszichés apparátus elhatároló tagolódását. Például a szkizofrén düh lerombolhatja vagy megakadályozhatja bármely szervezett mentális struktúra kialakulását. Másrészt a patológiás szimbólumképzésre és a határookra vonatkozóan feltételezhető az öröklött elsődleges ego-defekt is: a sorsanalízis hipotézise szerint a „p” faktor öröklött, túlzó mértékű intenzitása vagy a „k” faktor hasonló mértékű génikus gyengesége eredményezhet megrendült szimbolizációt. Bármilyen legyen is az ok, tény, hogy a külső és a belső, a konkrét és az absztrakt közötti „demarkációs vonalak” hiányában nincs mód a tartalmak szimbolikus átfordítására, e nélkül a szimbólumok konkrét és absztrakt közötti egyvelege jön létre. A szkizofrén nyelv tipikus példája a világos referenciák nélküli kaotikus keveréknek, amely nem tud kapcsolatot teremteni két régió között, hiszen nincsenek differenciálódott területek, minden egy osztatlan káosz.

Szimbólumképzés és pszichoterápia — Az izomorfikus szimbolizáció

A pszichoterápia valamennyi formájának célja a self integrációjának előidézése, a múlt hibás szimbolizációinak korrekciója. A szimbolizáció minősége a szimbólumalkotó pszichés apparátusán belüli határok számától, elhelyezkedésétől és rigiditásától függ. Az igazi szimbolizáció feltételezi a határok létezését a belső és a külső, a tudatos és a tudattalan, a konkrét és az absztrakt között, s ott működnek ahol működniük kell, nem túl rigidén és nem is túl permeabilisen. Optimális esetben a határok minőségileg eltérő területeket különítenek el, miközben lehetővé teszik a közöttük lévő kommunikációt. Amennyiben a határok nem a megfelelő helyen és módon funkcionálnak – például túlságosan merev vonalat képeznek a szomszédos régiók között –, akkor az ösztöntörekvés manifesztációja akadályozottá válik s hibás szimbolikus kommunikációt eredményez. Az igaz szimbolizáció *trianguláris kapcsolatot* teremt a *szimbólum*, a *szimbolizáló* és a *szimbolizált* között, ahol a háromszög oldalai a szükséges távolságot reprezentálják a szimbolizáció folyamatának három lehorgonyzási pontja: a szimbolizáló, a szimbólum és a szimbolizált között. Ezen megkülönböztetés implikál elkülönülést a self és a tárgy, éppúgy, mint a belső mentális produktumok és a külső realitás között. E távolság teszi lehetővé, hogy a szimbólumot alkotó el tudjon gondolkodni a szimbólumról, meg tudja szemlélni. A jó szimbólumot ezen intrinsik vonása – azaz a kontemplálás képessége – teszi a pszichoterápiás folyamatban oly fontossá: a páciens számára – a terapeuta által – ajánlott korrekt, értelmezhető szimbolizációk biztosítják a beteg múltjáról és lelki

tartalmairól a meggondolatlan kieléssel szembeni elmékedést. Így az igazi másodlagos folyamatú szimbolizáció funkciója – a megfelelő távolságok révén – a gondolkodás megteremtése, míg a megzavart elsődleges folyamatú szimbolizáció közvetlen szimptomatikus acting outhoz vezet. Mindkét mechanizmus jelentést juttat érvényre, noha az utóbbi esetben – a megfelelő távolságok híján – a beteg tünetének és szimptomatikus cselekedeteinek jelentése nem érthető a neurotikus páciens számára, azokat kényszeresen ismétlődő energia-kisülésekként éli meg. Ezen akciók, a tulajdonképpeni szimbólumok, én-idegen szimptomatikus – valami rosszra és fájdalmasra utaló – jelekként mutatkoznak, egészen addig, míg valódi jelentésük láthatóvá nem válik. (Pszichológiai szempontból fontos a szimbólum és a tünet illetve a jel közötti különbségtétel: a szimbólum valami hiányzót reprezentál, míg a jel/tünet mindig jelenlévőre utal.)

A terapeuta számára viszont a szimptomák láthatóvá teszik és felfedik saját értelmüket, érthető nyelven beszélnek az analitikushoz, aki miután megértette őket, az elsődleges folyamatú szimbólumokat másodlagos folyamatú nyelvvé fordítja át. A pszichoanalízis gyógyító – egész-képző – funkciója korrekt *izomorfikus szimbolizáción* keresztül történik. A lehasított tartalmak a – másodlagos folyamatú nyelv használata által – kapcsolatba kerülnek az egoval. A repressziós határvonal mögötti kaotikus tartalom – először az analitikus interpretációi által – szavakban, majd később, a felettes-én törekvéseinek visszaszorítása után már maga a páciens által fejezhető ki. A szavak organizációt adnak a tudattalan kezdetben diffúz tartalmának, a verbalizáció teremti meg a szükséges távolságot a páciens, mint szimbolizáló és a vágyai, félelmei, mint szimbolizált között. A szavakon, azaz szimbólumokon – mint összekötő hídon – keresztül a páciens múltját megfelelő távolságból képes szemlélni, ahelyett, hogy az elfojtott tartalmakat szimptomatikus kifejezésre juttatná. A fenti folyamat kiterjeszhetőségének, azaz a páciens analizálhatóságának kizárólag a beteg szimbolikus percepciók kapacitása szab határt. Összegzésként megfogalmazható, hogy a mélypszichológiai terápiák célja a korábban szimbolizálatlan tartalmak szimbolizációja és a létező hibás szimbólumok valóságához alkalmazkodó szimbólumokká való változtatása.

A kreatív művész pszichés struktúrája — Elméleti konstrukció

Susan K. Déri kreativitással kapcsolatos feltevése szimbólum-elméleten alapul, amelyben a szimbólumképzés az alkotás egyik legjelentősebb formája. Kreativitás-elméletének alappilléret művészekkel folytatott pszichoterápiás tapasztalata képezi, melyet három festőművésszel, két íróval, két koreográfussal, két zeneszerzővel, egy költővel és egy fényképésszel folytatott analízisből merít, illetve koncepciójának formálódását életrajzok, önletrajzok és a művészek levelezései is irányították. Déri szerint a kreativitás elve hangsúlyozza a humán létet, annak szoros velejárójának tekinti. Általános értelemben véve – a pszichoanalízis ösztönrendszerét tekintve – a kreativitás Freudnál egyértelműen az életösztönből, a libidóból származik. Freud álláspontja szerint a művészi adottság és az alkotótehetség a szublimálással – azaz a nemi ösztönök szociálisan értékes célok irányába való áthelyeződésének egyik módjával – függ össze.

A kreativitás – folytatja Déri – nem csupán tudatos erőfeszítés, amely a durva anyagot expresszív, kommunikatív formává alakítja, hanem minden alkotás kreatív, amely jó Gestaltot teremt. Ebben az értelemben a kreativitás végtelen sok folyamat-

ban lévő – tudattalan, tudatelőttés és tudatos – cselekedetre, válaszra, döntésre és választásra utal, amelyek formát és struktúrát adnak individuális létünknek: a személyes élettörténetet Déri az ember teljes kreatív aktivitásának tekinti, ezáltal a fogalmat a lehető legszélesebb értelemben használja. Ezen a ponton megfelelés fedezhető fel D. W. Winnicott szemléletével, aki a kreativitásra „az élet egészséges állapotaként”⁹, „egyetemes tételként” utal, amely „hozzátartozik az élő létezéshez”¹⁰, nemcsak a sikeres vagy elismert alkotást jellemzi ily módon.

A külső világ percepción keresztüli belső regisztrálása (centripetális szimbolizáció) és a belső világ észlelhetővé tétele (centrifugális szimbolizáció) együttesen jelenítik meg a kreatív folyamat körét, amely a humán lét szerves alkotórésze. A teljes értékű művészet vagy a tudományos kreativitás a szimbolizáció körének speciális példáit adják: e személyekre a kreatív percepció és expresszió különös mértékben jellemző, más szóval a szimbólumalkotás kivételes képességével rendelkeznek. A művészek speciálisan nyitottak saját pszichés organizációjuk irányába, a perceptuális apparátustól a tudatelőttésig és azon át az ösztön-én energia raktáráig. A művészek percepciója mindkét irányban – kifelé és befelé – kifejezetten széles és éles. Ernst Kris – művészettörténészként és pszichoanalitikusként – az *inspiráció* kifejezése kapcsán voltaképpen hasonlót fogalmaz meg: „az ihlet jelensége azt a kreatív forrást jelzi, amely a külső világ által adott kereteket összeolvasztja a belső, tudattalan eredetű erőkkkel, energiákkal”¹¹.

A művészlét – folytatja Déri – rendkívül boldogtalan, ha megszakad a kreativitás árama, hiszen az aktív kreativitás állapotában alkotásaik az önmegvalósítás élményét, a külső és a belső közötti organikus kohézió érzését mutatják, így a bemenet és a kimenet közötti kreatív kör akadálytalan. Déri messzemenőig elfogadja Winnicott tételét, mely szerint „az alkotás tehát egyszerre őriz meg valamit belsőnk-ből és hordozója a külvilágnak, egyszerre tartozik énünkhöz és a nem-én világhoz, azaz egy potenciális térben lebeg”¹². E hipotézis feloldani igyekszik a freudi szublimáció elmélet dilemmáját, nevezetesen azt, hogy a szublimáció folyamata belső indíttatású, felismerése viszont csak produktumában lehetséges. A szubjektív és az objektív közötti átmeneti térben létrehozott alkotás – a színpadon zajló drámához hasonlóan – új, saját valóságot teremt, amely nem vág egybe a külső realitással.

A művészlét nehézsége Déri teóriája szerint rendkívül komplex ösztön konfigurációjukból származik. A művészek kreatív alkotásaikon keresztül az ellentétes ösztöntendenciák – komplex szimbolikus formán belüli – egyesítésére törekcsenek, ösztönrendszerüket is az ambivalens, intenzív belső erők dinamizálják (például az egyidejű aktivitás és a passzivitás), amely különleges lendületet adhat a kreatív művészet, mint professzió választásának – azaz a sorsanalízis operotropizmusának – irányába.

A kreatív emberek – Déri terápiás tapasztalata szerint – más páciensekhez képest szignifikánsan kevésbé élnek az elfojtás elhárító mechanizmusával, így pszichés védekező mechanizmusuk repertoárjából a hasítás is hiányzik, ehelyett kreatív Gestalt-képzés jellemzi őket. Személyiségük dinamikáját tekintve nagy mértékben különböznek a neurotikusoktól, hiszen az alkotás folyamata alatt nincs ego hasítás

⁹ Winnicott, 1999. 65. o.

¹⁰ Winnicott, 1999. 68. o.

¹¹ Bókay-Erős, 1998. 133. o.

¹² Halász, 1987. 15. o.

vagy korlátozó repressziós barrier. A művészek kreatív aktivitása erősen libidinizált, e töltés nélkül nem jöhetne létre alkotás.

Déri elfogadja Greenacre (1968) tételét a „művész típusról”, akik karakterét négy fő vonással jellemzi:

- a művészek veleszületetten szenzitívebbek az érzékelekre vonatkozó ingerekre;
- a különböző ingerek közötti kapcsolatok tudatosságának szokatlan képességével bírnak;
- empátiájuk széles skálán mozog;
- az expresszív funkciók kifejezett volta jellemzi őket.

Az első két tétel a leheletfinom hasonlóságokra és különbségekre való érzékenységet is maga után vonja, amely valószínűleg a formára és a ritmusra való korábbi és nagyobb válaszkészséggel hozható összefüggésbe. Arieti (1976) szerint a tudományban a kreatív gondolkodás a hasonlóságok megfigyelésén alapul. Déri kritikával illeti ezen tételt: az említett definíció problémás, hiszen a szkizofrén gondolkodás alapját is a hasonlóságokon alapuló kategorizáció jelenti. A kreativitáshoz a hasonlóságok és a különbségek detektálása egyaránt szükséges. Az első két állítás maga után vonja a kreatív személy saját testével és a környezetével kapcsolatos nagyobb tudatosságot egyaránt, a Gestaltra való kifinomultabb érzékenység mellett. Következésképpen a kitágult „experimentális mező” elősegíti a világ iránti szerelmet – „love affair with the world”¹³ –, illetve kollektív kölcsönösséghez vezet tárgykapcsolataik kezdetén. A művészek a szülői gondoskodás érzelmi viszontagságától a szokásoshoz képest nagyobb függetlenséggel indulnak: kora gyermekkortól kezdődően a külvilággal való fúzió érzését birtokolják, a kölcsönös permeabilitás állapotában vannak, a tulajdonképpeni átmeneti térben, így az eredeti anyához való fixáció hiánya jellemzi őket. Erős empátikus válaszkészségük viszont én-involvált, narcisztikus személyiséget eredményezhet.

Déri szerint a kreatív alkotásra való hajlam a génekből ered, noha e képesség nem virágozhat a tanulás komoly erőfeszítése nélkül. Déri elfogadja Greenacre állítását, aki szerint a kreativitás speciális készségek és ösztönök által meghatározott konstelláció. Mindez megerősíti F. Galton 1869-es tanulmányában leírtakat, melyben a szerző támogatja a génusz öröklöttségének ideáját. A „kreativitásért felelős” gének – mondja Déri – az ösztön-énben lokalizálhatók, ezáltal a művészek hozzáférhetnek az ösztön-én genetikusan adott tendenciáihoz. A személy által birtokolt – tudományos vagy művészi – kreativitás mértékét kontinuumként ábrázolhatjuk: a kivételes képességű génuszok az egyik végponton találhatók, tehetséges alkotók vannak középen és a másik végponton azon személyek tüntethetők fel, akiknek kreatív percepciója és aktivitása mindennapi életükben nyilvánul meg.

Összegzés — Déri szimbolizáció elméletének újszerűsége

A tanulmány célja a szimbolizáció folyamatának – legszélesebb organizmikus funkcióként – való bemutatása, amelyre távolról sem regresszív vagy patológiás jelenségként tekintettünk, hanem bio-pszichológiai szükségletként vettük számba, amely a szervezet homeosztatisz egyensúlyának védelmét szolgálja. A szimbólumok Janus-arcúak, szimultán tekintenek ellentétes irányba: határok felett átívelve minőségileg különböző régiók között teremtenek kapcsolatot, formálnak Gestaltot és

¹³ Greenacre, 1968. 57. o.

visznek rendet a káoszba. A szimbolizáció bármely formájáról legyen is szó, mindig a kommunikáció által mutatkozik meg, amely révén képesek vagyunk hidat építeni a tér és az idő valamennyi szakadéka felett, ezáltal egyesíteni tudjuk a még különálló régiókat. A szimbolizáció eredete abban a vágyban rejlik, hogy elérjük azt, ami konkrétan elérhetetlen. E folyamat a csecsemő hallucinatórikus vágyteljesülésével kezdődik, mint a legprimitívebb híd a hiányzó szükségletkielégítő tárgy irányába. Déri teóriájának újszerűsége abban rejlik, hogy a szimbolizáció folyamatát egy új perspektívából szemlélve megtalálta azt az útvonalat, amely a híd metaforáján keresztül a művészethez, a valláshoz, a percepcióhoz, a gondolkodáshoz, a nyelvhez és a pszichés betegségekhez egyaránt elvezet.

Felhasznált irodalom

- BROWN, N. O. (1959) Művészet és Erősz. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- FERENCZI, S. (1914) A szimbólumok ontogenezise. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- DÉRI, S. K. (1974) Symbolization in Psychoanalysis and Schicksalsanalysis. A Revised Theory of Symbolization. Szondiana, 9: 35-52.
- DÉRI, S. K. (1984) Symbolization and Creativity. International Universities Press, New York
- FREUD, S. (1996) Álomfejtés. Helikon, Budapest
- GREENACRE, P. (1968) The Childhood of the Artist. In The Psychoanalytic Study of the Child. Volume XII. International Universities Press.
- HALÁSZ, A. (1987) Szublimáció, szublimációk. Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekció, 3. füzet.
- KLEIN, M. (1986) A szimbólumképzés jelentőse az énejlődésben. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- KRIS, E. (1952) Az inspirációról. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- LEWIN, K. (1951) Field Theory in Social Sciences. Harper, New York
- SZONDI, L. (1956) Ich-Analyse. Hans Huber, Bern-Stuttgart
- SZONDI, L. (1996) A tudattalan nyelvei: szimptóma, szimbólum, választás. Thalassa, 7: 61–82.
- THORNE, B. M. – HENLEY, T. B. (2000) A pszichológia története. Glória Kiadó, Budapest
- WINNICOTT, D. W. (1999) Játzás és valóság. Animula, Budapest.

